

ESKİ UYGURCA METİNLERİN TARİHLENDİRİLİŞİ İLE İLGİLİ TESPİTLER

Ferruh AĞCA*

Özet

Kadim Uygur Türkleri tarafından yazılan ve birçoğu Maniheizt ve Budist çevreye ait olan metinlerin yazılış tarihleri genellikle belirsizdir. Yazılış tarihleri ifade edilmiş metinlerin ise, hangi yılda yazıldıkları tam olarak bilinmemektedir. Bu yazıda, Uygur Türkleri tarafından 8.-14. yüzyıllar arasında yazılan ya da tercüme edilen metinlerin kolofon kayıtları ve dil özelliklerine göre tarihlendirilişi ile ilgili görüşler ifade edilmiştir. Bu çerçevede Eski Uygurca metinler, dil özellikleri bakımından yeniden tasnif edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Eski Uygurca, Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilişi

FINDINGS ABOUT DATES IN OLD UYGHUR TURKISH TEXTS

Abstract

History of ancient Uyghur Turkish texts, most of which belong to Maniheizt and Buddhist believes, is unknown. The texts which bear the writing date also don't have the exact writing year. In this paper, colophon recordings and the lingual specification of the written or translated texts by Uyghur Turks during 8.-14. centuries will be studied based on their dates and related statements. Accordingly the old Uyghur texts are reclassified based on their lingual specifications.

Keywords: Old Turkish, Old Uyghur Turkish, Dates In Old Uyghur Turkish Texts

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: ferruhagca@yahoo.com

Dil araştırmalarında tarihlendirme, bir dilin yüzyıllar öncesine ait tarihi bilinmeyen metinlerini, dillik ya da tarihsel bazı ölçütler yardımıyla tespit etmek olarak tanımlanabilir. Buna göre, tarihsel dönemlere ait metinlerin hangi yüzyıllarda yazıldıkları bilinmiyorsa metinleri farklı yönleriyle ele alarak tarihlendirmek mümkündür. Metinlerin yazılış tarihleri belirlenirken bir taraftan edebiyat tarihi hakkında daha ayrıntılı bilgilere erişmiş, diğer taraftan da dilde meydana gelen değişikliklerin başlangıç tarihi, zaman aralığı ve sebepleri hakkında daha ayrıntılı bilgilere ulaşmış oluruz. Bir dilin aynı çevresinde yazılmış ve yüzyıllara yayılmış olan metinlerin tarihlendirilmesiyle metinler arasındaki yazım, ses ve şekil özelliklerinde görölen farklı şekillerin sebepleri ve başlangıç zamanları daha kolay tespit edilmiş olur. Bu bakımdan tarihsel dönemlere ait Türkçe metinlerin yazılış tarihlerinin bilinmesi, sadece tarih tespiti açısından değil, aynı zamanda Türk dil ve kültür tarihi açısından da büyük önem taşımaktadır.¹

Türk dilinin İslâmî çevresinde yazılmış metinleri genellikle kolofonlara sahip olduğu için kolaylıkla tarihlendirilebilirken, eski Uygurca metinlerin genellikle kolofonları olmadığı için tarihlendirilmesi daha güçtür. Buna karşılık kolofonu bulunmayan ve bu sebeple de tarihi belli olmayan metinleri, yer ve kişi adları gibi tarihsel bilgiler yardımıyla tarihlendirmek mümkündür. Mesela büyük bir kısmı devleti idare edenler tarafından yazdırılan Türk runik harfli yazıtlar, yer ve kişi adları ile yazıldığı coğrafya bilindiği için kolaylıkla tarihlendirilebilmektedir. Bu anlamda Köktürklerden kalan yazıtlar 7. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın ilk yarısına, Uygurlardan kalan yazıtlar ise 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Ancak Yenisey havzasının üst kısımlarında keşfedilen Yenisey yazıtlarının Köktürk yazıtlarından önce mi yoksa sonra mı yazıldığı konusu tartışmalıdır.²

Aynı şekilde İslâmî çevreye ait birçok Türkçe metin, genellikle eserin sonunda kim tarafından, ne zaman ve nerede yazıldığına işaret eden kolofonlara sahip olduğu için büyük oranda tarihlidir. Mesela Türk dilinin İslâmî çevrede yazılmış ilk metinlerinden olan *Kutadgu Bilig*'in, orijinal nüshası bugün elimizde olmamasına rağmen, 1069 yılında yazıldığı kolofonu sayesinde bilinmektedir. Türk dilinin İslâmî çevreye ait Karahanlı, Harezmi,

¹ Bu yazı, 10-13 Mayıs 2006 tarihinde A.Ü. DTCF Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü tarafından düzenlenen **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2006** adlı sempozyumda sunulan "*Maniheizt ve Budist Türk Çevresi Metinlerinin Tarihlendirilmesi İle İlgili Düşünceler*" adlı bildirinin gözden geçirilmiş ve yeniden ele alınmış şeklidir.

² Clauson (2002: 69), Yenisey yazıtlarının kapalı /e/ fonemini göstermesi ve bazı dil özelliklerinin Köktürk yazıtlarından daha eskicil olması gibi sebeplerden dolayı 6. veya 7. yüzyıllara tarihlendirilebileceğini düşünür. Erdal ise (2004), Yenisey yazıtlarından bazılarının Köktürk yazıtlarından önceye ait olabileceğini ifade eder.

Çağatay, Oğuz ve Kıpçak sahalarında yazılmış diğere eserleri de genellikle kolofonlara sahip olduğu için büyük oranda tarihlidir.

Uygurlardan kalan ve büyük bir bölümü Maniheizt ve Budist çevrelere ait olan Türkçe metinlerin yazımı, 8. yüzyıldan 14. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık yedi yüzyıl boyunca devam etmiş, hatta bazı Budist metinler 17.-18. yüzyıllara kadar istinsah edilmiştir. Eski Türkçe döneminin bir parçası olarak, Maniheizt ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerin ne zaman yazılmaya başlandığı ve sona erdiği konusu, alan üzerine çalışanlar arasında birbirinden farklı biçimlerde değerlendirilmiştir. Eski Uygurca metinlerin genellikle 9. yüzyılda yazılmaya başlandığı, 10.-12. ya da 13.-14. yüzyıllarda sona erdiği kabul edilmektedir. Diğere taraftan Maniheizmin 762 yılında kabul edilmişinden hareketle Maniheizt Uygur edebiyatının bu yılda başlayıp başlamadığı ya da Budist Uygur metinlerinin hangi yüzyılda yazılmaya başlandığı ve bu çevrelere ait edebiyatın ne zaman sona erdiği gibi konular da tam olarak bilinmemektedir. Bu bakımdan tarihi belli olmayan metinlerin yazılış tarihinin tespiti, edebiyat ve kültür tarihimizin bilinmeyen ya da kuşkuyla yönlerinin aydınlatılmasının yanı sıra bu çevrelere ait Türkçe metinlerin zaman aralığını belirleyebilmemize de yardımcı olacaktır.

Eski Uygurca metinlerin büyük bir kısmında, yazılış tarihine işaret eden kolofon yoktur ve dolayısıyla metinlerin çoğu tarihsizdir. Kolofona sahip olan metinlerin yazılış tarihleri de on iki hayvanlı Türk takvimine göre ifade edildiği için, işaret edilen tarihin hangi yılı karşıladığı çoğu kez belirsiz kalmaktadır. Bu sebeple kolofonu bulunan Eski Uygurca metinlerin yazıldığı yılı gösteren tarihin de metnin dil özellikleriyle karşılaştırılarak güvenilirliğini kontrol etmek gerekmektedir.

Eski Uygurca metinlerin yazılış tarihleri bugüne kadar iki şekilde belirlenmeye çalışılmıştır. Bunlardan biri, kolofonlarda on iki hayvanlı Türk takvimine göre verilen yılın tarihî olaylar yardımıyla yorumlanmasıdır. Eski Türk dilinin metinlerini tarihlendirmede kullanılan diğere bir metot ise, tarihsiz metinlerin tarihi kesin olarak bilinen metinlerin yazım, ses ve şekil özellikleriyle karşılaştırılarak kronolojik olarak tasnif edilmesidir.

Bugüne kadar sadece kolofonların yorumlandığı çalışmalarda, metinlerin dil özellikleri dikkate alınmamış, metnin kim tarafından kaleme alındığı, metinde geçen yer ve kişi adlarıyla tarihî olaylar değerlendirilmiş ve kolofonda metnin yazılışına işaret edilen tarih bu bilgiler ışığında yorumlanmıştır. Kolofonu bulunan Eski Uygurca metinlerin yazılış tarihleri, bugüne kadar R. R. Arat-W. Eberhard (1937), Gabain (1955), Bazin (1991²) ve Zieme (1981, 1992) tarafından yorumlanmıştır.

Gabain, “Alttürkische Datierungsformen” (1955) adlı makalesinde, Türk runik alfabesiyle yazılmış Köktürk, Talas ve Uygur yazıtlarının yazılış tarihlerini verdikten sonra, bazı Uygur metinlerini kolofonlarındaki bilgilerden hareket ederek tarihlendirmiştir.

Louis Bazin, *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Ancien* (1991²) adlı eserinde Eski Türklerde tarihlendirme sistemi üzerinde durmuştur. Bazin, Türk runik alfabesiyle yazılmış yazıtlar, Uygurlar dönemine ait metinler, İslamî çevrede yazılmış metinler ile Volga-Bulgar kitabelerinin kolofonlarındaki eski Türk takvimine göre geçen tarih zaptını, tarihî bilgilerle yorumlayarak metinlerin yazılış tarihlerini belirlemeye çalışmıştır. Eski Türk takviminde ifade edilen tarih, Miladî takvimde birden çok yıla tekabül ettiği için Bazin metinlerin kesin yazılış tarihini metinde ya da kolofonda geçen kişi ve yer adları ya da tarihî bilgiler yardımıyla yorumlamıştır. Bazin Uygurlara ait metinlerin yazılış tarihlerini üç bölümde ele almıştır: **1. Moğolistan Uygurlarına ait metinlerin kronolojisi, 2. Uygurlara ait metinlerin kronolojisi, 3. Moğol hâkimiyeti altında yazılan Uygur metinlerinin kronolojisi.**

P. Zieme, Uygurlardan kalan Türkçe metinleri, farklı iki çalışmada yorumlamıştır. Zieme, “Bemerkungen zur Datierung uigurischer Blockdrucke” (1981) adlı makalesinde baskı yazı tekniğiyle yazılmış Uygur metinlerinin tarihini tespit etmiştir. Zieme’ye göre Uygurlar, baskı yazı tekniğini kullanarak ilk metinlerini Moğol hâkimiyetiyle birlikte yazmaya başlamışlardır. Yine Zieme’ye göre, bugüne kadar tespit edilebilen baskı yazı tekniğiyle yazılmış en erken tarihli Uygur metni, Berlin Koleksiyonunda TM 36 (U 4791) numarayla muhafaza edilen 1248 tarihli metindir. Zieme, adı geçen makalesinde baskı yazı tekniğiyle yazılmış dokuz metnin yazılış tarihini vermiştir. Zieme ayrıca *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço, Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien* (1992) adlı eserinde ise, Eski Uygurca metinlerdeki kolofonlardan hareket ederek hem metinlerin yazılış tarihlerine işaret etmiş hem de Uygur Türklerinin dinî ve toplumsal hayatına ilişkin bilgileri yorumlamıştır.³

Kolofonlarda on iki hayvanlı Türk takvimine göre ifade edilen tarih hakkında yapılan yorumun çoğu kez metnin dil özellikleriyle uyuşmadığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle metnin dil özellikleri, tarihlendirildiği yüzyıldan ya daha ileri bir aşamadır ya da daha eskicil bir durumdadır.

³ Genellikle eserlerin sonlarında yer alan kolofonlar, metinlerin tarihini tespit etmenin yanı sıra milletlerin sosyo-kültürel yapıları hakkında ipuçları sunmuş olmaları bakımından da oldukça değerlidir. Bu çerçevede Tengrici çevreye ait yazıtlardaki kolofonlar (sonlamalar) Barutcu Özönder (2005) tarafından ele alınıp değerlendirilmiştir.

Mesela Gabain (1955), Maniheist çevrede yazılmış olan ve *TT II*'de yayımlanan *B* metnini tarihî olaylar yardımıyla 761 yılına tarihlendirmiştir. Ancak Gabain tarafından verilen tarih, metnin dil özelliklerini yansıtmamaktadır. *TT II B*, Böğü Kağan'ın Maniheizmi devlet dini olarak kabul ediş törenini tasvir eden ve bu sebeple de 762/763 yılında yazıldığı genel olarak kabul edilen *TT II A* metninin dil özelliklerinden daha ileri bir aşama gösterdiği, buna karşılık *TT III*, *M III 39* ve *Pothi* gibi daha geç tarihli Maniheist Türkçe metinlerle benzer özellikler sergilediği için Gabain'in iddia ettiği gibi 761 yılında yazılmış olamaz. Aynı şekilde Budist çevreye ait en hacimli eserlerden *Altun Yaruk* ve *Hsüang-Tsang Biyografisi*, 10. yüzyılda yaşadığı bilinen *Beşbalıklı Şingku Şeli Tutung* tarafından Çince'den tercüme edildiği için genellikle 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ne var ki *Altun Yaruk*'un tam nüshası 1687 gibi oldukça geç bir tarihte istinsah edilmiştir. Ayrıca eserin Berlin'de bulunan nüshalarının da müellife ait orijinal nüshalar olmadığı tahmin edilmektedir. *Hsüang-Tsang Biyografisi*'nin bugün elimizde bulunan nüshalarının da ilerlemiş yazım, ses ve şekil özellikleri bu metnin daha sonraki yüzyıllarda istinsah edildiğini göstermektedir. Bu sebeple, kolofonların yorumlanmasıyla ortaya çıkan tarihin aynı zamanda metnin dil özelliklerine uygun olup olmadığını ayrıca kontrol etmek gerekir.

Yazılış tarihleri bilinmeyen Eski Uygurca metinler ayrıca yazım, ses ve şekil özellikleri gibi dillik özellikler ile kâğıt, cilt türü, kalem ve yazı şekli gibi ölçütlerde meydana gelen değişiklikler takip edilerek de tarihlendirilebilmektedir. Buna göre metinler tarihlendirilirken dil özellikleri dikkate alınmakta, değişken unsurlar ölçüt olarak tespit edilmekte ve metinler her bir ölçütteki duruma göre değerlendirilmektedir. Seçilen bütün ölçütler bakımından aynı özellikleri gösteren eserler aynı gruba, farklı özellikleri gösteren eserler ise ayrı gruplara yerleştirilmektedir. Metinler dil özelliklerine göre tasnif edilirken, aynı zamanda metinleri kronolojik sıraya koymak için yazılış tarihleri kesin olarak bilinen metinlerle karşılaştırılmakta ve böylece metinlerin ait olduğu yüzyıllar da tespit edilmektedir. Bu anlamda tarihsiz Eski Uygurca metinler, hem yazılış tarihleri yaklaşık olarak bilinen Türk runik harfli yazıtlarla hem de kendi içinde yazılış tarihleri bilinen metinlerle karşılaştırılmaktadır. Böylece dil özellikleri bakımından yazıtlardaki eskicil yapıyı koruyan Maniheist ve Budist Türkçe metinlerin yazılış tarihlerinin dil özellikleri daha ileri bir aşamaya ulaşmış metinlerin yazılış tarihinden daha erken bir zamana ait olduğu anlaşılabilir (Ağca 2006a).

Eski Türkçe metinler bugüne kadar dillik ölçütlere göre M. Erdal (1979) ve G. Doerfer (1993) tarafından tasnif edilmiş ya da tarihlendirilmiştir. Erdal, *The Chronological Classification of Old Turkic Texts* (1979) adlı çalışmasında Türk runik harfli yazıtlar da dahil olmak üzere Eski Türkçe

metinleri, tespit ettiği dillik ölçütlere göre kronolojik olarak dört gruba ayırmıştır. M. Erdal bu çalışmasında metinleri tarihlendirmemiş, ilk gruba yerleştirdiği metinleri erken tarihli, son gruba yerleştirdiği metinleri ise geç tarihli metinler olarak değerlendirmiştir. G. Doerfer ise, ilk önce “Bemerkungen zur chronologischen Klassifikation des älteren Türkischen” (1991) adlı makalesinde, ardından da *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte* (1993) adlı eserinde Eski Türkçe metinleri, Erdal’ın daha önce belirlediği ölçütlere yeni ölçütler ilave ederek tasnif etmiş, sonra da bu metinleri tarihlendirmiştir. Hem Erdal hem de Doerfer, çalışmalarına Türk runik harfli bütün yazıtları ve Eski Uygurca metinleri dahil ettikleri için, metinlerin tasnif edilmesinde ya da tarihlendirilmesinde kullanılan dillik ölçütler, yazıtları da kapsayacak niteliktedir. Dolayısıyla Erdal ve Doerfer tarafından kullanılan bu ölçütlerin bir kısmı, yazıtlar ile Uygur metinlerini birbirinden ayırt edici dönemsel ölçütlerdir, denilebilir.

Eski Türkçenin bütün safhalarını içeren tasnif ve tarihlendirme çalışmalarının dışında, Eski Uygurcanın belli bir döneminde yazılmış metinler de dil özelliklerine göre tarihlendirilmiştir. J. P. Laut, *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler* (1986) adlı eserinde erken dönemde yazıldığını düşündüğü *Maitrisimit*’in *Sengim* ve *Hami* nüshaları ile *Sekiz Yükmek Sutra*’nın erken tarihli *Londra* nüshasını dil özelliklerine göre incelemiş, bu metinleri ilk Budist Türkçe metinler olarak kabul etmiştir. L. Clark ise, *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th – 14th cc.)* (1975) adlı doktora tezinde 13.-14. yüzyıllarda yazıldıklarını kabul ettiği sivil metinlerin dil özelliklerini incelemiştir.

Erdal ve Doerfer’in tasnif ve tarihlendirme çalışmaları, Türk runik harfli yazıtları da içerdiği için, hatta Doerfer’in çalışmalarında zaman zaman Karahanlı ve Harezmi sahalarında yazılmış metinlere de müracaat edildiği için kullanılan ölçütler sadece Maniheizm ve Budist Türkçe metinleri tasnif etmeye ya da tarihlendirmeye yönelik ölçütler değildir. Laut ve Clark’ın çalışmalarında kullanılan ölçütler ise Eski Uygurcanın sadece belli bir zaman diliminde yazılmış metinlerini tarihlendirmeye yönelik olduğu için Eski Uygurcaya ait bütün metinleri tasnif edecek ya da tarihlendirecek ölçütler değildir.

Son olarak, eski Uygurca metinleri dil özelliklerine göre sınıflandıran ve tarihlendiren başka bir çalışma Ağca (2006a) tarafından yapılmış, bu çalışmada dar ünlülerin yuvarlaklaşması, /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi, *kurtgar*-fiilinin durumu, ilgi hali ekinin morfofonolojisi, -(X)gmA ve -(X)gII sıfat-fiil eklerinin varlığı gibi bazı yeni ölçütler kullanılmıştır (Ağca 2006a; 2006b: 3-37). Bu çalışmada Uygurca metinler, ait oldukları yüzyıllara göre sekiz gruba ayrılmıştır.

Eski Uygurca metinleri dil özelliklerindeki değişim ya da gelişime göre tarihlendirirken, esas alınan ölçütlerin dönemin bütün safhalarında uygulanabilir olması, tarihlendirmenin güvenilir olması bakımından önemlidir. Diğer bir ifadeyle, birtakım özellikler belirli metinlerde açık bir şekilde görülürken, birçok metinde hiç geçmemektedir. Hatta bazı metinler dil özellikleri bakımından Eski Türkçe döneminin ses ve şekil özelliklerinden çok farklı bir görünüm arz etmektedir. Genellikle ağız unsuru olarak değerlendirebileceğimiz bu özellikler, metinlerin yazılış tarihlerini tespit etmemiz için kullanılabilecek ölçütlerden değildir. Metinlerin yazılış tarihlerini belirlerken ağız unsuru olan bazı özellikleri metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılan diğer ölçütlerden ayırt etmek, metinlerin yazılış tarihlerini daha sağlıklı tespit edebilmek açısından önemlidir. Böylece yazıcıdan ya da yazıcının ait olduğu boydan kaynaklanan metinlere özgü ağız özellikleri, tarihlendirmede kullanılacak ve bütün metinlere tatbik edilecek olan ölçütlerden ayırt edilmiş olur.

Metinlerin yazılış tarihlerini belirlemek için kullanılan dilik ölçütlerin yanı sıra, yazımla ilgili malzeme de ölçüt olarak kullanılabilir niteliktedir. Metinlerin tarihlendirilmesine yardımcı olacak dil dışı ölçütler arasında; kâğıdın boyutu ve malzemesi, eserlerin cilt türü, yazıda kâğıt kalem ya da fırça tercihi ve buna bağlı olarak yazı şekli gibi unsurlar sayılabilir. Bu dil dışı ölçütler, Eski Uygurca metinlerin ait olduğu dönemlere göre değişkenlik göstermektedir. Mesela Soğdlulardan alınan kâğıt kalem, erken tarihli metinlerin yazımında kullanılırken, geç dönem metinlerde kâğıt kalem yanında Çinlilerden alınan fırça da kullanılmıştır. Dolayısıyla fırça ile yazılmış metinler, erken tarihli değildir (Ş. Tekin 1993).

Yazıda kullanılan malzemedeki değişikliğe bağlı olarak yazı şekli de değişmiştir. Bu çerçevede Moriyasu, Uygur yazısını dörde ayırmıştır. Ona göre, köşeli Uygur yazısı sadece klasik öncesi dönemde kullanılmıştır. Diğer yazı türleri, yarı köşeli, yarı kursiv ve kursivdir. Kursiv yazısı ise sadece geç dönem metinlerinde görülür (Erdal 2004: 29).

Eski Uygurca metinlerin yazımında kullanılan bir diğer yazı türü ise, baskı yazıdır. Sadece Budist çevreye ait olan Türkçe metinler baskı yazı tekniği ile yazılmıştır ve bu metinler Moğollar zamanına aittir. Baskı yazı tekniği ile yazılmış en erken tarihli metin 1248 yılına aittir. Dolayısıyla bu yazı tekniği ile yazılmış herhangi bir metin, 13. yüzyılın ortalarından önceye ait olamaz.

Tarihlendirmede kullanılan ölçütler temelinde, Eski Uygurcanın evreleri hakkında kısaca şu tespitlerden söz edilebilir:

1. Eski Uygurca metinler dil özellikleri bakımından değerlendirildiğinde en erken tarihli metinlerin Maniheizt çevrede yazılmış olduğu anlaşılır.

Maniheist metinlerin dil özellikleri, Köktürk ve Uygur yazıtlarının dil özelliklerine yakındır, denilebilir. Hatta bazı Maniheist metinler, ses ve şekil özellikleri bakımından Köktürk yazıtlarından hiç de farklı değildir. Türk runik harfli yazıtlar ile Uygurlardan kalan metinleri birbirinden ayırt eden birkaç ses ve şekil özelliğinin Maniheist metinlerde değişmemesi, bu metinlerin yazılış tarihlerinin Köktürk yazıtlarından uzak olmadığına işaret eder. Bazı Maniheist Türkçe metinlerde palatal /n/ ünsüzünün korunmuş olması, ünsüzle biten isimlerden sonra ilgi hâli ekinin Köktürk yazıtlarında olduğu gibi +Xŋ ekiyle yapılması, söz içi ve sonundaki /b/ ünsüzünün bazen korunması, nazal /n/ nin Köktürk yazıtlarında olduğu gibi zaman zaman sızıcılışarak /g/ ile yazılması gibi özellikler, bu metinlerin Köktürk yazıtlarına yakın bir zamanda yazıldıklarını göstermektedir.

Elimizdeki bilgiler ölçüsünde, Maniheist çevreye ait ilk Uygurca metnin hangisi olduğunu ya da ilk Maniheist metnin hangi yıllarda yazıldığını kesin olarak ifade etmek mümkün olmasa da, Maniheizmin 762 yılında Böğü Kağan zamanında devlet dini olarak kabul edilmiş törenini tasvir eden ve *TT II*'de yayınlanan *A* metnini Maniheist çevrede yazılmış ilk Türkçe metinlerden biri olarak kabul edebiliriz. Metinde geçen *ol ödün t(e)ngri i-lig böğü kan* (II/33) ve *t(e)ngri ilig böğü kan inçe ay-dukta ötrü* (II/53) tarzındaki ibareler, metnin Böğü Kağan zamanında yazıldığını kanıtlar. *TT II A*'nın yanı sıra *M I 7-17*, *M I 23-30*, *ManWettKamp*, *DreiPrinzen* gibi Maniheist çevrede yazılmış metinlerin de Maniheist çevrede yazılmış erken tarihli Uygurca metinler olduğunu hem dil özelliklerindeki eskicil yapılardan hem de kişi ve yer adlarından hareketle kolaylıkla ifade edebiliriz. Bu metinlerin ses ve şekil özellikleri, Köktürk yazıtlarıyla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir.

Eski Türkçe metinlerin tasnif edildiği ya da tarihlendirildiği çalışmalarda Maniheist Türkçe metinler Uygurlardan kalan eserler içinde genellikle erken tarihli ya da klasik öncesi dönemde değerlendirilmiştir. Ne var ki Maniheist çevrede yazılmış bütün Türkçe metinlerin erken tarihli olduklarını söylemek güçtür. Çünkü *Pothi*, *M III 39*, *TT III* gibi Maniheist metinlerin ses ve şekil özellikleri, birçok Maniheist metninden ve hatta bazı erken tarihli Budist metinlerden de ileri durumdadır. Buna göre Uygurlardan kalan metinler içinde en erken tarihli olanların Maniheist çevrede yazıldığı Maniheist metinlerin ilk Budist metinlerle bir müddet yan yana yürüdüğü, belli bir süreden sonra ise Maniheist çevreye ait Türkçe metinlerin yerini tümüyle Budist çevreye ait metinlere bıraktığı söylenebilir. O hâlde Maniheist Türkçe metinlerin Uygurlar tarafından yazılmış ilk eserler olarak 8. yüzyılın ikinci yarısında yazılmaya başlandığı, 11. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarından itibaren yerini tümüyle Budist metinlere bıraktığı ifade edilebilir (Ercilasun 2004: 228).

2. İlk Maniheist metinler gibi ilk Budist Türkçe metinlerin de hangi yıllara ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Türklerin Maniheizm ile ilk defa BĐu KaĐan zamanında tanıştıkları bilinirken, Budizm ile ilk defa ne zaman temasta buldukları kesin olarak bilinmemektedir. Türklerin Tarım Havzası'na g etmeden ve bu bölgede ilk Budist metinleri tercüme etmeden önce daha Ötüken'de iken Budizmle tanıştıkları ve hatta ineden bazı Budist eserleri çevirdikleri bilinmektedir. in kaynakları, Muhan KaĐan'ın (553-572) Budizmi kabul ettiğini ifade etmektedir. Muhan KaĐan'ın Budizmi kabul edip etmediği tam olarak bilinemese de kendisinden sonra gelen Taspar KaĐan (572-581) zamanında Türkler arasında Budizmin yayıldığı yine in kaynaklarından bilinmektedir. Hatta *Mahāparinirvāna Sūtra* adlı Budist eserin Taspar KaĐan'a sunulduğunu in kaynaklarından reniyoruz. Yine Taspar KaĐan'ın ülkede Budist tapınaklar inŖa ettirdiği ileri sürülmektedir. in kaynaklarındaki bu bilgilerin yanı sıra I. Türk Kağanlığı zamanından kalan *Bugut yazıtı*, Türklerin Budizmle iliŖkisinin bu dönemlerde baŖladıĐına iŖaret etmektedir. DiĐer taraftan Türkler arasında Budist faaliyetlerin I. Türk Kağanlığı'ndan çok önce baŖladıĐı da dŖnlmektedir. Bu bağlamda Ye-iler'in ve Wu-sunlar'ın 2. yüzyılda in'e giderek tapınaklarda Budist sutrayı anlattıkları ileri sürülmektedir. Kansu ve Turfan bölgesindeki Budist tapınakların da Hunlar tarafından inŖa ettirildiği dŖnlmektedir. Dolayısıyla Kktrklerden daha önce, Hunların Budizm'le tanıştıkları kabul edilebilir (Barutcu znder 2002: 461-2; Ekrem 2002: 358-374).

Türkler, Budizm ile Hunlar ve Köktürkler zamanında tanışmıŖ olsalar da Türklerin ilk Budist metinlerini 9. yüzyılın ikinci yarısında Tarım Havzası'na g ettikten sonra yazdıkları tahmin edilmektedir. Bu erevede Türkçe ilk Budist metinler, ilk Maniheist metinlerin yazıldığı zamandan daha sonraki yıllarda yazılmıŖ olmalıdır. Nitekim erken dönem Budist Türkçe metinler olarak gösterilen *Sekiz Ykmek Sutra*'nın *Londra* nüshası, *Maitrisimit*'in *Sengim/Murtuk* nüshası gibi eserlerin (Laut 1986) bazı ses ve Ŗekil zellikleri, 8. yüzyılda yazılmaya baŖlandıĐı tahmin edilen Maniheist metinlerden biraz daha ilerlemiŖ durumdadır.

İlk Budist Türkçe metinler arasında *Sekiz Ykmek Sūtra*'nın *Londra* nüshası, *Maitrisimit*'in *Sengim/Murtuk* ve *Hami* nüshaları, *DaŖakarma Pundarika Sūtra* ile *Kalyanamkara ve Papamkara Jatakası*'nı sayabiliriz. Bu anlamda adı geçen Budist metinler, Maniheist metinlerle birlikte klasik öncesi döneme ait metinler arasında ele alınabilir. Laut'a (1986) göre, *Maitrisimit*'in ilk Türkçe evirisi olan *Sengim* nüshası, orijinal Toharca Ŗeklinin yazıldığı 8. yüzyıl ile metnin kopyası olan *Hami* nüshasının yazıldığı 1067 tarihleri arasına aittir. Buna göre eserin ilk nüshası, 9. ya da 10. yüzyıllarda evrilmiŖ olmalıdır. Ancak *Maitrisimit*'in *Sengim* nüshasının, genel olarak 10.-11. yüzyıllarda yazıldığı kabul edilen *Kalyanamkara*

Papamkara Jatakası'ndan daha eskicil özellikler taşıması, eserin 9. yüzyılda çevrildiğini düşündürmektedir.

Maitrisimit'in ilk nüshası, bazı ses ve şekil özellikleri bakımından hem eskicil hem de yeni yapıları bir arada bulundurduğu için Eski Türkçenin gelişim evreleri içinde arada bir yerde durmaktadır. Hem eskicil hem de yeni şekilleri barındıran *Maitrisimit*, değişimin başladığı ama yeni şekillerin yazı diline tam olarak yerleşmediği bir zamanda yazılmıştır, denilebilir.

Sekiz Yükme'in *Londra* nüshası da erken Budist Türkçe metinlerindedir. Bu metinde özellikle palatal /n/ ünsüzünün *kanyu* kelimesinde birçok kez korunmuş olması ve çıkma hâlinin sadece Köktürk yazıtlarındaki +dA ekiyle yapılmış olması gibi özellikler, metnin birçok Maniheizt metinle aynı evrede yazıldığına işaret etmektedir. Hatta *Sekiz Yükme*'in *Londra* nüshası, birçok ses ve şekil özelliği bakımından *Maitrisimit*'ten daha eskicil yapıya sahip olduğu için, ilk Budist Türkçe metin olarak da değerlendirilebilir.

3. Eski Uygurca metinler içinde en tartışmalı olanlar, Tunhuang'daki 17 numaralı Bin Buda Mağaraları'nda bulunmuş olan metinlerdir. Tunhuang'da Bin Buda Mağaraları'nda bulunan metinlerin 1028 yılındaki Tangut saldırısının tahribatından korunmak için mağaraya saklandığı ve mağaranın önünün de duvarla kapatıldığı düşünülmektedir. *Aurel Stein* ve *Paul Pelliot* tarafından keşfedilen mağaradaki eserler arasında hem Maniheizt hem de Budist çevreye ait metinler yer alır. *Sekiz Yükme*'in *Londra* nüshası, *Kalyanamkara* ve *Papamkara Jatakası* gibi klasik öncesi ya da erken Budist metinler ile Maniheizt metinlerden *Huastuanift* burada bulunan metinlerdendir. Bazin (1991) ve Hamilton (1998), 1028 yılında mağara duvarla kapatıldığı için buradaki metinlerin en geç 11. yüzyılın başlarına ait olduğunu iddia etmişler ve bu görüş genel olarak kabul görmüştür. Mesela Hamilton, *Kalyanamkara* ve *Papamkara Jatakası*'nı, tarihî bilgiler, dil özellikleri ve yazı şeklinden dolayı 10.-11. yüzyıllara tarihlendirmiştir.

Bin Buda Mağaraları'nda bulunmuş metinlerin büyük bir çoğunluğu işaret edildiği gibi en geç 11. yüzyıla aitken, burada bulunan metinler arasında 13.-14. yüzyıllara ait metinlerin de olduğu dil özelliklerinden anlaşılmaktadır. Nitekim *Aurel Stein* mağarayı keşfetmeden önce, mağara bölgedeki Budist rahipler tarafından açılmış ve etraftaki diğer manastırlardan bazı metinler bu mağaraya getirilmiştir (Rona-Tas 1968: 315).

4. Eski Uygurca metinler, belli bir süreye kadar ya eskicil özellikleri ya da hem eskicil hem de yeni özellikleri bir arada bulundurduktan sonra, sadece tek şeklin hâkim olduğu standart bir yapıya kavuşmuştur. Klasik ya da standart Uygurca olarak adlandırılan bu yeni evrede, metinlerin yazım, ses ve şekil özellikleri artık standartlaşmış, tek şekle bürünmüştür. 11. yüzyılın

ortalarından başlatıp 13. yüzyılın ortalarına kadar götürebileceğimiz bu dönemde yazılmış metinlerin ses ve şekil özelliklerinde ikili şekillere, alışık olunmadık kullanımlara pek rastlanmaz.

Budist Türk edebiyatının en hacimli eserlerinden olan *Altun Yaruk* ve *Hsüang Tsang Biyografisi*, genel olarak klasik metinler arasında ele alınmaktadır. Bilindiği gibi, her iki eser de 10. yüzyılda *Şingko Şeli Tutung* tarafından Çince'den tercüme edilmiştir. Ancak eserlerin ses ve şekil özelliklerindeki ilerlemiş yapılardan elimizdeki nüshaların müellife ait olmadığı anlaşılmaktadır. *Hsüang Tsang Biyografisi*'nin elimizdeki tek nüshası, muhtemelen 10. yüzyıldan sonraya aittir (Tezcan 1975: 10).

10. yüzyılda çevrildiği tahmin edilen *Altun Yaruk*'un ise elimizde birçok nüshası bulunmaktadır. *Altun Yaruk*'un tam nüshası 1687 gibi oldukça geç bir tarihte istinsah edilmiş olmakla birlikte bu geç nüshanın ses ve şekil özellikleri istinsah edildiği tarihi yansıtmaz. Eserin geç nüshasının dil özellikleri ile sonuna 1688 yılında ilâve edilen *Buyan Evirmek* bölümünün dil özellikleri birbirinden farklıdır (Tekin 1966: 390-411). Bu sebeple *Altun Yaruk*'un tam nüshası 1687 yılında istinsah edilmiş olsa da, eserde klasik dönemin ses ve şekil özelliklerinin korunduğu ifade edilebilir.

5. Uygurlardan kalan bazı metinler, yazım, ses ve şekil özelliklerinin yanı sıra hem söz varlığı ve kaynak dil bakımından hem de yazı, kâğıt ve cilt türü gibi dil dışı özellikler bakımından klasik öncesi ve klasik dönemlerde yazılmış metinlerden farklılaşmıştır. Hemen hemen aynı özellikleri gösteren bu eserlerden bir kısmının 13. yüzyılın ikinci yarısı ya da 14. yüzyılda yazıldıklarını gösteren kolofonlara sahip olmaları, Uygurlardan kalan 13.-14. yüzyıl metinlerinin daha önceki yüzyıllarda yazılmış metinlerden farklı olduğunu, yeni bir evre teşkil ettiğini göstermektedir. Buna göre 13. yüzyılın ortalarından itibaren Moğol hâkimiyeti altında yazılmış Uygurca metinler, birçok bakımdan değişiklik gösterir. Geç evre olarak adlandırabileceğimiz bu yüzyıllarda yazılmış eserlerin bazı özellikleri, Eski Türkçenin bilinen özelliklerinden çok farklıdır.

Bu yüzyıllarda eserlerin yazımında kâğıt kalemin yanı sıra fırça da kullanılmış, *kursiv yazı* adını verdiğimiz yeni bir yazı şekli ortaya çıkmış ve bu yazı türünde harflerin birleşimleri değişime uğramıştır. Yine 13.-14. yüzyıllarda eserlerin çoğaltılmasında ilk defa baskı yazı tekniği kullanılmış ve böylece dinî eserler daha kolay ve hızlı çoğaltılarak Budist cemaat arasında yaygınlaşmıştır.

13.-14. yüzyıllarda kullanılan malzemeye bağlı olarak yazı türünde ortaya çıkan bu değişiklikler, kâğıt türü ve cilt yapısında da belirmiştir. Erken ya da klasik öncesi evrelerde kullanılan kâğıt, kalın ve damarlı olduğu için kâğıdın her iki yüzü de kullanılmıştır. Buna karşılık geç dönem metinlerinde, ipek ya da pirinçten yapılan ince ve şeffaf kâğıtlar kullanılmıştır (Tekin 1993: 45).

Geç tarihli metinlerde geçen alıntı sözcüklerde de değişkenlik vardır. 13.-14. yüzyıllara ait Budist metinler içinde Tibetçeden çevrilmiş *tantrik* metinler önemli bir yer tutar. Bu bakımdan 13.-14. yüzyıllarda yazılmış geç tarihli bu Budist Türkçe metinlerde Tibetçe sözcüklere de rastlanılır. Aynı şekilde Uygur Türkleri 13.-14. yüzyıllarda Moğol hâkimiyeti altına girdikleri için, bu yüzyıllarda yazılmış metinlerde Moğolca sözcükler geçmektedir (Doerfer 1993: 189-190). Hatta bazı Budist Türkçe metinlerde İslamiyet'in tesiriyle Farsça sözcüklere de rastlanır.

Genel olarak 13. ya da 14. yüzyıllarda yazıldığı bilinen bu geç evreye ait metinlerin dil özellikleri de önceki evrelere göre oldukça ilerlemiş durumdadır. Geç evreye ait Uygurca metinleri Eski Türkçenin diğer evrelerinden ayıran en belirgin özelliklerin başında, /d/ ve /t/ ile /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımındaki istikrarsızlık gelmektedir. Kursiv yazıyla ya da baskı yazıyla yazılmış geç dönem metinlerinde bu ünsüzler çoğu kez birbirinin yerine yazılmıştır. Yine bazı metinlerde, söz içindeki /g/ ünsüzünün düşmüş olması, şart ekinin zaman zaman –sA şeklini almış olması, dudak ünsüzleri yanındaki dar ünlülerin yuvarlaklaşmış olması, *birle* edatının *bile* ya da *bilen* olarak karşımıza çıkması ve hatta bazı metinlerde ilk hecedeki /e/ ünlüsünün /i/ ile yazılması gibi Eski Türkçe için çok yeni olan özellikler, bu metinlerin geç tarihte yazıldıklarına işaret etmektedir.

Sonuç olarak, 8. yüzyılın ikinci yarısından 14. yüzyılın sonlarına kadar, yaklaşık olarak yedi yüzyıllık bir zaman aralığında yaratılan Eski Uygurca metinlerin bazı yazım, ses ve şekil özellikleri zaman içinde değişmiş, her bir metin ait olduğu dönemin özelliğini yansıtmıştır. Dil özelliklerindeki değişken unsurların yardımıyla birçoğu tarihsiz olan Eski Uygurca metinleri yüzyıllara göre tarihlendirdikten sonra, Uygur Türklerinden kalan bu metinleri dil özelliklerindeki duruma bakarak evrelere ayırmak mümkündür. Zieme (1992: 16), Uygur metinlerini Moğol istilasını esas alarak iki evreye ayırmıştır. Zieme'ye göre Uygur metinleri, Moğol öncesi (9.-12. yy) ve Moğol dönemi (13.-14. yy) olarak iki evreye ayrılır. Uygurlardan kalan Maniheist ve Budist Türkçe metinler üzerine çalışanlar, bu çevrelerde yazılmış metinleri, *klasik öncesi evre*, *klasik evre* ve *geç evre* olmak üzere genellikle üç evreye ayırmışlardır (Erdal 2004: 7-8). Ancak ifade edilen bu evreler arasında kalan metinlerin de birer ayrı evre teşkil ettiğini düşünebiliriz. Buna göre Eski Uygurca metinleri, dil özelliklerindeki değişkenliğe göre beş evreye ayırabiliriz:

1. *Erken evrede* yazılmış metinlerin tamamı Maniheist çevreye aittir ve dil özellikleri bakımından Türk runik harfli yazıtlarla büyük bir benzerlik oluşturur.
2. *Klasik öncesi evre* olarak adlandırabileceğimiz evrede yazılmış metinlerin de büyük bir çoğunluğunu Maniheist metinler oluşturmakla

birlikte, erken tarihli bazı Budist metinlerin de bu evrede yazılmaya başlandığı söylenebilir. Diğer bir ifadeyle Uygur Türkçesinin bu evresinde hem Maniheist hem de Budist metinlere rastlanılır.

3. Klasik evrede yazılmış eserlerin genelini Budist çevrede yazılmış eserler oluşturur. Maniheist metinlerin sayısı yok denecek kadar azdır. Bu evrede yazılmış eserlerin yazım, ses ve şekil özellikleri belli bir standarda ulaşmış, yazı dilindeki farklılıklar iyice azalmıştır.

4. Klasik sonrası evrede ise, yazı dilindeki standartlaşmış şekillerin yanı sıra yeni şekiller de görülür. Değişimin bu aşamada henüz belirginleşmediği, buna karşılık yazı şekli ve biçim özellikleri bakımından bir önceki evrede yazılmış metinlere göre farklılaşmaya başladığını ifade edilebilir.

5. Geç evre olarak adlandırabileceğimiz 13.-14. yüzyıllarda ise, hem Budist çevrede hem de din dışı konularda yazılmış metinler, birçok bakımdan önceki yüzyıllarda yazılmış metinlerden farklıdır. Bu evrede yazılmış metinlerin özellikle ses ve biçim özellikleri, Eski Türkçenin hiçbir evresinde tanıklanamayacak kadar değişmiştir.

KAYNAKLAR

- Ağca, Ferruh (2006a), *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Basılmamış Doktora Tezi).
- Ağca, Ferruh (2006b), “Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerin Tarihlendirilmesinde Kullanılan Ölçütler”, *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları* 2006/12, Ankara: 3-37.
- Barutcu-Özönder, F. Sema (2002), “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, *Türkler* C. 3, Ankara: 481-501.
- Barutcu-Özönder, F. Sema (2005), “Eski Türk Yazıt Kolofonlarının Dil ve Tarih Araştırmaları Açısından Değeri”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2005*, 7-11 Haziran 2005, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara (Yayımlanmamış Bildiri).
- Bazin, Louis (1991), *Les Systemes Chronologiques Dans le Monde Turc Ancien*, Akademiai Kiado, Budapest.
- Clark, Larry (1975), *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th – 14th cc.)*, Indiana University.
- Clauson, Gerard (2002), *Studies in Turkic and Mongolic Linguistics*, Royal Asiatic Society Books, London, New York.

- Doerfer, Gerhard (1991), “Bemerkungen zur chronologischen Klassifikation des alteren Türkischen”, *AoF* 18,1: 170-186.
- Doerfer, Gerhard (1993), *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*, Harrassowitz Verlag, Turcologica 14, Wiesbaden.
- Ekrem, Erkin (2002), “Seyahatnamelere Göre Göktürklerde Budizm”, *Türkler*, Ankara: 358-374.
- Elverskog, Johan (1997), *Uygur Buddhist Literature*, Silk Road Studies I, Brepols, Turnhout.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Erdal, Marcel (1979a), “The Chronological Classification of Old Turkic Texts”, *CAJ* 23: 151-175.
- Erdal, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill Handbook of Oriental Studies, Leiden-Boston.
- Gabain, Annemarie v. (1955), “Altürkische Datierungsformen”, *UJb* 27, 1955: 191-203.
- Laut, Jens Peter (1986), *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Róna-tas, András (1968), “A Brief Note on the Chronology of the Tun-Huang Collections”, *AOH* 21: 313-316.
- Tekin, Şinasi (1966), “Buyan Evirmek”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE Yay., 19, Ankara: 390-411.
- Tekin, Şinasi (1993), *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, (Haz.: R. Tüba Çavdar), Eren Yay. İstanbul.
- Tezcan, Semih (1975), *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, Ankara.
- Zieme, Peter (1969), *Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichaisch-türkischen Turfantexte*, Berlin (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Zieme, Peter (1981), “Bemerkungen zur Datierung uigurischer Blockdrucke”, *JA* 269 1-2: 385-399.
- Zieme, Peter (1992), *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço, Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien*, Westdeutscher Verlag, Berlin.